

Мар'ян СКАБ, Марія СКАБ

„СЛОВНИК ЗВЕРТАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”: ПОТРЕБИ, АСПЕКТИ ТА ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ АДРЕСАТА МОВЛЕННЯ

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24

УДК 811.161.3'374

Скаб М.С., Скаб М.В. „Словник звертань української мови”: потреби, аспекти та проблеми лексикографічної інтерпретації українських назв адресата мовлення; 12 стор.; кількість бібліографічних джерел – 28; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано відображення українських номінацій адресата мовлення в лексикографічних працях (передусім в одинадцятитомному „Словнику української мови”), обґрунтовано потреби створення спеціального „Словника звертань української мови”, визначено принципи та етапи роботи над цим словником.

Ключові слова: звертання, номінація адресата мовлення, форма кличного відмінка (вокатива).

Annotation. The article deals with the analysis of the representation of the Ukrainian nominations of a speech addressee in the lexicographical works (mainly in the “Dictionary of the Ukrainian language” in 11 volumes). The need to create a special “Dictionary of appeals of the Ukrainian language” is proven, the principles and stages of work at this dictionary are defined.

Key words: appeal, nomination of the speech addressee, Vocative case form.

Кожен етнос прагне до якнайповнішого й якнайрізнібічнішого опису своїх культурних надбань, їх фіксації та збереження для наступних поколінь. Усе накопичене мовою упродовж розвитку нації поступово рано чи пізно знаходить своє відбиття у словнику. Розвиток лінгвістики, зокрема посилення уваги до процесів функціонування мовних одиниць, антропоцентризм сучасних студій робить лексикографічне опрацювання одним із етапів засвоєння і сприйняття мовою явищ об'єктивної дійсності.

Цікавим у цьому сенсі видається дослідження одиниць та конструкцій, які упродовж розвитку мови стали стереотипними маркерами певних комунікаційних (ширше) та етикетних (вужче) ситуацій чи їх етапів, відіграють важливу роль у комунікаційній діяльності людей. Такі одиниці певним чином реєструють та класифікують підручники, посібники та довідники, присвячені проблемам культури мови і мовлення, мовного та мовленнєвого етикету, лінгводидактики, проблем міжмовної комунікації тощо. На часі, на наше глибоке переконання, створення спеціалізованих „функціональних” словників, які б містили найважливіші складники зверненої мови – передусім звертання.

На жаль, досі не створено подібних словників, хоча необхідна підготовча робота уже здійснена: зокрема нами свого часу вироблено й апробовано на конкретному фактичному матеріалі схему й параметри опису системи найменувань адресата мовлення [21], здійснено огляд українських студій найменувань адресата мовлення [22] та підготовлено анований бібліографічний покажчик найважливіших праць,

що вийшли друком до 2007 року [26]; дуже багатий та різноманітний фактичний матеріал містить і колективна монографія, підготовлена викладачами кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [25].

Номінації адресата мовлення описують і в словниках різних типів, передусім у тлумачних, але також орфографічних, діалектних тощо. Водночас лише останнім часом у світовій лінгвістиці почали з'являтися спеціалізовані лексикографічні описи зазначених одиниць. Найближчим до передбачуваного лексикографічного довідника, на нашу думку, є „Словарь русского речевого этикета” [1], який містить доволі розлогий опис близько 6000 слів та стійких етикетних формул.

Накопичений і вивчений упродовж тривалого часу опис таких важливих етикетних формул, як звертання, дає підстави стверджувати, що й українська лексикографія має потребу у створенні відповідного довідника, який, з одного боку, мав би бути виконаний у руслі уже наявних праць такого типу, а з іншого, повинен яскраво відбивати національну своєрідність.

У цій розвідці ми маємо на меті з'ясувати потреби і завдання, які би мав задовольняти „Словник звертань української мови”, визначити в загальних рисах перспективи й етапи роботи над цим словником, спрогнозувати можливі проблеми і складнощі. Одразу зауважимо, що в наших попередніх роботах ми пропонували для ефективного й адекватного опису мови визнати наявність у ній двох функціональних сфер – сфери репрезентації, чи представлення, та сфери апеляції, чи зверненості [12, с. 20-28], яку комплектують предикатна та предметна частини змісту (див. про це

докладніше: [12, с. 63-132]). Відповідно „Словник звертань української мови”, на нашу думку, мав би описувати мовні елементи (конструкції) предметної частини функціональної сфери апеляції – найменування чи вказівку на адресата мовлення в найширшому розумінні.

Дуже цікавим та повчальним підготовчим етапом в сенсі організації подальшої роботи видається аналіз елементів функціональної сфери апеляції в лексикографічних працях, передусім у найважливішому й найавторитетнішому до цього часу джерелі – одинадцятитомному „Словнику української мови”, який ми здійснили у низці попередніх праць [23; 19]. Такий аналіз дає підстави для висновків, що функціональна сфера апеляції є об’єктивною реальністю, яка може бути системно відображеною в лексикографічних працях. Водночас, на наш погляд, вміщені у „Словнику української мови” функціональні коментарі щодо зверненого використання окремих (хай і найважливіших, найактивніших у цьому плані лексем) є лише першим наближенням до справді системного лексикографічного відтворення зверненої мови.

Пристаючи до створення „Словника звертань української мови”, передусім варто окреслити завдання, які він мав би виконувати (потреби, які міг би задовольняти) і відповідно до цього визначити обсяг та тематичні частини слівника (реєстрової частини).

По-перше, з одного боку, він міг би фіксувати наявні в текстах української мови номінації адресата мовлення, з іншого – у поле лексикографічної інтерпретації могли б потрапити всі можливі, потенційні номінації осіб і не осіб, до яких звернено мовлення. Словник першого типу (вужчий) у цьому випадку тяжіє до описового нормативного, другого (ширший) – до нормативного навчального. Причому і вужчий, і ширший словники можуть бути обмежені лише однослівними номінаціями адресата мовлення з вказівкою на використання цих одиниць як компонентів складених номінацій або містити всі наявні в українських текстах складені дво- і багатослівні номінації адресата мовлення. Крім того, особливою проблемою є включення до „Словника звертань української мови” онімів різних типів, зокрема, щонайменше антропонімів (передусім – імен).

Основу „Словника звертань української мови”, на нашу думку, міг би становити матеріал найбільшого за обсягом сучасного орфографічного словника української мови (наприклад, [6]). У подальшому такий словник варто було б доповнити, по-перше, онімами, які функціонують чи можуть бути використані у зверненому мовленні (передусім антропонімами, а також і онімами інших типів), по-друге, засвідченими в

сучасній українській мові складеними номінаціями адресата мовлення (словосполученнями і реченнями).

Вважаємо, що загальний „універсальний” „Словник звертань української мови” можемо створити, лише тривалий час збираючи та постійно доповнюючи фактичний матеріал і в подальшому послідовно аналізуючи та інтерпретуючи його в різних аспектах – граматичному (словозмінному), акцентологічному, правописному, діалектологічному, семантичному, словотвірному, стилістичному, прагматичному, етикетному тощо. Причому чи не кожен з окреслених етапів міг би полягати у створенні лексикографічного довідника відповідного типу, об’єднання, синтез яких надалі виллється в багатоаспектний „Словник звертань української мови”.

Першим етапом створення Словника вважаємо укладання його орфографічного фрагмента: до кожного слова, відібраного для реєстрової частини на основі наявних орфографічних та тлумачних словників української мови, поряд з початковою формою іменників чоловічого та жіночого родів (із вказівкою на родову належність) треба подати утворювану в сучасній мові (вужчий словник), або таку форму кличного відмінка, яку можна утворити за чинними нормами (ширший словник). На цьому етапі певні труднощі виникатимуть з утворенням вокативних форм загальних іменників чоловічого роду на **-ель**, **-ець** та на **-ик**, окремих іменників м’якої та мішаної груп чоловічого та жіночого роду [див. про це зокрема: 3; 4; 28].

При цьому, зазначаючи специфічне закінчення вокатива, обов’язково будемо вказувати на можливі чергування в основі змінюваної форми. Крім того, обов’язково фіксувати наголошування аналізованої форми, тим паче, що українська мова зберегла в цих ситуаціях ще прайндоевропейські та праслов’янські тенденції акцентуації, про що писали, наприклад О. Потебня та Л. Булаховський [7; 2; див. про це також: 10; 12].

Вважаємо, що в подальшій роботі цікаво було би простежити особливості утворення „проблемних” форм вокатива за словниками української мови, насамперед орфографічними, створеними в різні часи, спробувати висвітлити історію формування сучасних уявлень на специфіку закінчень вокатива в них. Важливо в цьому сенсі дослідити особливості витворення форм кличного відмінка іменників у різні історичні періоди становлення й функціонування української мови.

Не менш цікавим та плідним шляхом для виявлення й усвідомлення закономірностей витворення вокативних форм у сучасній українській літературній мові є аналіз особливостей відповідного формотворення в

різних діалектах передусім української, а також, можливо, й інших мов (окремі зауваження щодо діалектних особливостей вокатива дивись, зокрема, у наших працях: [13; 16; 24]).

Окрему, доволі специфічну й проблемну частину майбутнього орфографічно-словозмінного фрагмента „Словника звертань української мови”, на нашу думку, складає розділ, що містить опис онімів. Вважаємо, що їх орфографічне опрацювання прямо залежить від типу власної назви. Так, форми кличного відмінка необхідно подати до всіх імен осіб, використовуваних сучасними українцями. Причому в окремих випадках необхідно враховувати, чи ім'я є повним, чи коротким демінутивним, оскільки від цього залежить закінчення вокатива: наприклад, ім'я *Олеся* чи *Леся* раніше переважно тлумачили як коротку форму до імені *Олександра* і відповідно утворювали форму кличного відмінка *Леся* [див.: 27, с. 81], після утвердження імені *Леся* як сучасного повного імені чинний правопис вимагає кличного відмінка *Лесе* [див.: 27, с. 80-81]. Необхідно, на наш погляд, подавати також вказівку на наявність чи то в діалектному, чи то в розмовному мовленні і відповідно фіксованість словниками чи текстами факти виворення українцями усічених форм кличного відмінка (такі форми в російській лінгвістиці прийнято називати формами „нового кличного відмінка”, чи „нового вокатива” і дехто з українців інтерпретує їх як росіянізми, хоча давня наявність їх, зокрема в гуцульських говірках, дає підстави для пошуку інших причин їх появи).

З огляду, з одного боку, на неусталеність поглядів на утворення специфічних форм кличного відмінка, так, з іншого боку, на неможливість укладення скільки-небудь повного реєстру прізвищ сучасних українців, не видається можливим уміщення в реєстровій частині прізвищового фрагмента. Немає потреби, на наш погляд, подавати окремими словниковими статтями всі чоловічі та жіночі імена по батькові: такі форми не мають варіантних закінчень кличного відмінка. Вважаємо, що на цьому етапі доведеться чи то обмежитися загальними правописними рекомендаціями, які допоможуть (служитимуть орієнтирами) мовцеві в конкретних комунікативних ситуаціях, чи подати в словнику лише ті прізвища, вокативні форми яких зафіксовано в текстах сучасної української мови. Такий же принцип, очевидно, доцільно застосувати при включенні до „Словника звертань української мови” онімів інших типів (топонімів, гідронімів, омонімів, урбанонімів, фірмонімів тощо [див.: 14]).

Вважаємо, що такий початковий варіант „Словника звертань української мови” дуже потрібний сучасним мовцям і допоможе їм активно і правильно використовувати в

щоденному мовленні питомі для української мови форми вокатива.

Наступним етапом роботи є створення повного, багатоаспектного універсального словника: доповнення формальних словозмінних та акцентуаційних характеристик вказівками на семантичні, стилістичні, лінгвопрагматичні, етикетні та інші можливі змістові та функційні особливості описуваних форм. Для цього, передусім доповнюємо формальний опис семантичними коментарями, використовуючи уже напрацьоване укладачами тлумачних словників сучасної української мови, причому знову ж прагнемо до врахування не лише загальноукраїнської, але й територіальної та соціальної специфіки окремих найменувань адресата мовлення.

Дуже важливим і водночас винятково трудомістким вважаємо доповнення кожної словникової статті, де це можливо, мікроконтекстами сучасної української мови зі словників та текстів різних стилів, які містять форми саме кличного відмінка описуваних слів. Таке завдання вимагає тривалої та напруженої роботи великого колективу дослідників і може тривати довго, але вона необхідна, оскільки закладає об'єктивні передумови для лексикографічного опрацювання українських звертань у кількох близьких і водночас особливих та окремих напрямках. Так, лише за наявності великого фактичного матеріалу можливим є опис стилістичних параметрів використання тих чи тих номінацій адресата мовлення (книжних та розмовних, офіційних, фамільярних тощо).

Доволі специфічним вважаємо й прагматичний аспект опису номінацій адресата мовлення з погляду як на абсолютний та відносний статус комунікантів (симетричне спілкування, асиметричне спілкування „згору вниз” та асиметричне спілкування „знизу вгору”, спілкування між особами однієї та різної статей, спілкування однолітків та різних за віком співрозмовників), найрізноманітніші умови (офіційна, напівофіційна, неофіційна) й форми (усна, писемна) комунікації тощо. Думаємо, що повний перелік і відповідно типологію прагматичних чинників отримаємо лише після нагромадження достатньо повного обсягом корпусу фактичного матеріалу. Одним із можливих шляхів опису лінгвопрагматичного потенціалу тих чи тих українських номінацій адресата мовлення вважаємо вказівку на прагматичні функції, які виконує в українській мові ця форма (за основу можна взяти перелік функцій, запропонованих нами у попередніх студіях [17; 18]). Зрозуміло, що такий опис буде об'єктивним лише за умови аналізу якнайбільшого масиву фактичного матеріалу. При описі конкретних звертань не зайвими будуть також відповідні коментарі й рекомендації, які

розкриватимуть їх специфіку з погляду когнітивної лінгвістики, комунікаційної поведінки українців (ширше), їх мовленнєвого етикету (вужче), культури мовлення, етнолінгвістики та лінгвокраїнознавства [див. про це, зокрема: 8; 9; 15; 20].

Отже, розвиток української системи найменувань адресата мовлення, напрацьовані упродовж доволі тривалого часу традиції її різноаспектного вивчення зумовлюють необхідність створення спеціального „Словника

звертань української мови”, який би міг задовольнити потреби суспільства в унормуванні цього фрагмента семантичного, граматичного та прагматичного ладу мови з подальшим системним та систематичним використанням отриманих знань у лінгводидактиці, зокрема і при вивченні української мови як іноземної, у порівняльних та зіставних студіях різного типу. Одним із важливих етапів створення словника вважаємо активне та різнобічне обговорення принципів його укладання, яке й прагнемо започаткувати цією розвідкою.

Література

1. Балакай А.Г. Словарь русского речевого этикета: ок. 6000 этикетных слов и выражений / А.Г. Балакай. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 767 с.
2. Булаховський Л.А. Клична форма (вокатив) / Л.А. Булаховський // Вибрані праці : у 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. – С. 281-284.
3. Задорожний В. Еволюція форм кличного відмінка іменників із суфіксом **-ик** та похідними в сучасній українській мові / В. Задорожний // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство : збірник наукових статей. – К., 2007. – Кн. 5. – С. 102-114.
4. Задорожний В. Кличний відмінок іменників на **-ець** у сучасній українській мові / В. Задорожний // Дивослово. – 2005. – № 3. – С. 39-42.
5. Колесник Н.С., Скаб М.С. Словник звертань української мови. Частина I. Імена / Н.С. Колесник, М.С. Скаб. – Чернівці : ЧНУ, 2010. – 56 с.
6. Орфографічний словник української мови. – К. : Довіра, 1994. – 864 с.
7. Потебня А.А. Ударение / А.А. Потебня. – К. : Наук. думка, 1973. – 172 с.
8. Скаб М.В., Скаб М.С. Когнітивні основи використання лексеми *душа* у зверненому мовленні українців / М.В. Скаб, М.С. Скаб // Актуальні проблеми менталінгвістики : збірник статей за матеріалами V Міжнародної наукової конференції. – Черкаси, 2007. – С. 25-28.
9. Скаб М.С. Апеляційний складник мовленнєвої поведінки українців у контексті сучасної слов'янської міжкультурної комунікації / М.С. Скаб // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність : збірник доповідей на Міжнародних наукових читаннях, присв. 70-річчю від дня народження чл.-кор. НАН України, докт. філол. наук, проф. Н.Ф. Клименко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 616-622.
10. Скаб М.С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови / М.С. Скаб // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 30-33.
11. Скаб М.С. Вокативні форми в сучасному українському мовленні: якісна та кількісна характеристики / М.С. Скаб // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – С. 294-306.
12. Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові / М.С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
13. Скаб М.С. Загальнонаціональне та регіональне в українській системі номінацій адресата мовлення / М.С. Скаб // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство : збірник наукових статей. – К., 2007. – Кн. 5. – С. 621-630.
14. Скаб М.С. Оними у функціональній сфері апеляції / М.С. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 356-359. – С. 347-352.
15. Скаб М.С. Особливості виявлення апеляції в сакральних текстах / М.С. Скаб // Біблія і культура : зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 1. – С. 221-224.
16. Скаб М.С. Особливості формального вираження номінацій адресата мовлення в гуцульських говірках / М.С. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 428-429. – С. 33-37.
17. Скаб М.С. Прагматика апеляції в українській мові / М.С. Скаб. – Чернівці : Рута, 2003. – 80 с.
18. Скаб М.С. Прагматичні функції номінацій адресата мовлення / М.С. Скаб // Українська мова. – 2003. – № 2. – С. 71-77.
19. Скаб М.С. Про здобутки й перспективи лексикографічного опрацювання українських назв адресата мовлення / М.С. Скаб // Біблія і Культура : науково-теоретичний журнал : [присвячено 60-річчю д. філол. н., проф. Анатолія Нямцу]. – Чернівці : ЧНУ, 2010. – Вип. 13. – С. 297-301.

20. Скаб М.С. Стилїстика засобів апеляції в сучасній українській мові / М.С. Скаб // Слово і текст : зб. наук. статей / за ред. А. Нямцу. – Чернівці : Рута, 2003. – Вип. 1. – С. 125-131.
21. Скаб М.С. Схема й параметри опису системи номінації адресата мовлення / М.С. Скаб // Граматика слова і граматика мови : зб. наук. праць, присвячений ювілею докт. філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України І.Р. Вихованця / укл. А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 203-218.
22. Скаб М.С. Українська система номінацій адресата мовлення (результати та перспективи вивчення) / М.С. Скаб // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника : [ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження проф. Івана Ковалика]. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 506-510.
23. Скаб М.С. Функціональна сфера апеляції у „Словнику української мови” / М.С. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. – Слов’янська філологія. – Чернівці, 2006. – Вип. 276-277. – С. 180-185.
24. Скаб М.С., Скаб М.В. Номінації адресата мовлення в гуцульських говірках / М.С. Скаб, М.В. Скаб // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIX-XX. – С. 69-72.
25. Українська система найменувань адресата мовлення : колективна монографія / за ред. М.С. Скаба. – Чернівці : Рута, 2008. – 312 с.
26. Українська система номінацій адресата мовлення : анотований бібліографічний покажчик і загальна бібліографія / за ред. М.С. Скаба. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – 88 с.
27. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України; Інститут української мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – 288 с.
28. Юносова В. Кличний відмінок іменників чоловічого роду II відміни в сучасній українській мові // Дивослово. – 2006. – № 4. – С. 40-42; № 5. – С. 32-34.

Скаб Мар’ян Стефанович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Скаб Марія Василівна – доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича